

Чоохтағ паза аның көрімнері.

Чоохтағ сағысты искірчең, аны таныхтачаң өөн оңдай полча. Ол тоозыл парған сағысты көзітче.

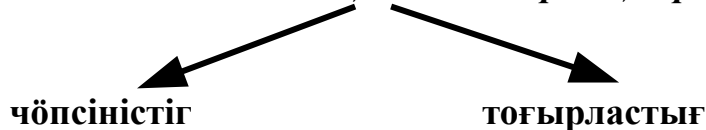
Чоохтағның өөн тузазы — искіріг идері. Аның пу тузазын сөс паза сөс пірігістері толдыр полбинчалар. Ноғадаңар? Сөс паза сөс пірігізі ниме-нооны адапчалар, пілдіріглерні паза действиелерні таныхтапчалар. Хайдағ-да искіріг идер үчүн, олар чоохтаға пірікчелер алай ба чоохтағның пілдіріглерін алынчалар.

Көзідімге алза, *тайга, ырахтагы, пай, чистектер, азырапча, теерерге, хыгырча, аймах-пасха, пісті* сөстернең мындағ чоохтағлар пүдірерге чарир: *Тайга пай. Тайга пісті азырапча. Чыл сай ырахтагы тайга хыгырча аймах-пасха чистектерні теерерге* паза ан. Пасх.

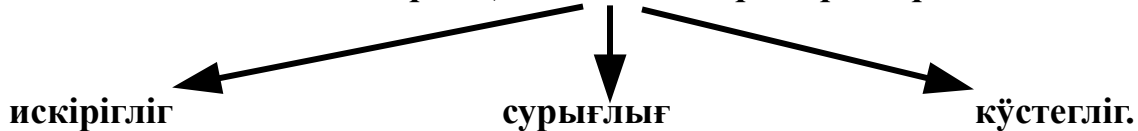
Чоохтағның көрімнері		Көзідімнер
1. Ибіркизіне теелчеткенінең	Чөпсіністіг. Тоғырластығ	<i>Туразар кизилер кірчелер. Олганнар улугларзар көрбинчеткеннер.</i>
2. Пөгін хоостыра	Искірігліг. Сурығлығ. Күстегліг	<i>Орай күскү полган. Сірер кемзер? Туңмам ибзер парзын.</i>
3. Көңні хоостыра	Хысхырымнығ. Хысхырымнығ нимес	<i>Күскү читті! Күскү читті.</i>
5. Өөн член-нерінің саны хоостыра	Олаңай. Хадыл	<i>Чиллер удаа үбүрчелер. Чиллер удаа үбүрпін, чир үстү саргал парган.</i>

6. Өөн членнері хоостыра	Ікі өөн членніг. Пір өөн членніг	<i>Өскен чирім паза аның хайхастыг сілии чапхан хараама іле көрінче. Ниске нымзах холларында хоос пладычаан тутча. (В. Майнашев)</i>
5. Ікінчі орынның членнері хоостыра	Тараңхай. Тараңхай нимес	<i>Пулуттыг соох күннерде оох наңмырлар урылча. (Г. Кичеев) Наңмырлар урылча.</i>
6. Контекст алай чоох оңдайы хоостыра	Толдыра (прай членнер пар полза). Толдыра нимес (пір алай нинче-де член иртірілген полза)	<i>Чил агастарны сындырчатхан. — Олганнар хайда? (Сказуемай иртіріл парған.) — Тасхар. (Подлежащай паза сказуемай иртіріл парған.)</i>

Ибіркізіне теелчеткенінең чоохтагларның көрімнері

Чоохтагларның пөгіні хоостыра көрімнері

Чоохтасчатхан кізі тіл алысчатса паза искіріг итчетсе, аймах-пасха пөгіннер турғысча: искіріг идерге, хайдағ-да нимеденер чоохтирға, нимеденер-де сурарға, чоохтасчатхан кізіні пірее ниме иртірерге хығыртыг идерге. Ол пөгіннер хоостыра

чоохтағлар мындағ көрімнерге чарылчалар: **искірігліг, сурығлығ** паза **күстегліг**. Олар чоохтағның функционально-коммуникативнай көрімнері полчалар. Искірігліг, сурығлығ паза күстегліг чоохтағларның полғанының на пос ондайлығ искіріг үні пар паза оларның прайзын көдіре үннен адирға чарир.

Искірігліг чоохтағ:

- пірее нимеденер, оңнағдаңар искіріг итче: *Чалахай чайғы иир полган. Арыгда сып-сым* (К.Нербышев); *Ол күн Агафья хараа тооза узубаан* (В.Татарова);
- пірее ниме-нооның хайдағ-да пілдірии, сари, качествозы пар алай чох полчатханын таныхтапча: *Мындаг чурттыг Иосиф Лыковтың семьязы улуг: ипчи ал салган үс оолгы, оларга хоза ам даа кізее паргалах хызы Дарья* (В.Татарова); *Чуртастың аары көріндіре нимес* (ХЧ);
- предметтерденер оңнағны танытхапча: *Пил — Хакасия суғларында иң улуг палых* (Т.Балтыжаков); *Алтын — аарлыг тимір*.

Искірігліг чоохтағлар пос ондайлығ искіріг үнниглер. Аның пасталғаны, өзізі, тоозылғаны пар полча. Өөнінде искірігліг чоохтағларның соонда үн чабырылча паза ағырин полча. Пічікте искірігліг чоохтағларның соонда точка турғызылча.

Чоохтағда сағыс хоостыра өөн пілдірігні таныхтпчатхан сөске ударение түсче. Андағ сөс пос алынча чоохтағларда стиль саринаң көбізін соонзар апарылча, палғалыстығ чоохта, тізең, ол чоохтағның алнында даа, ортызында даа турғызылча.

Сурығлығ чоохтағлар сурығны таныхтапча. Чоохтанчатхан кізі сурығ хоостыра чоохтасчатхан кізіні хайдағ-да нимеденер чоох апарарға хығырча, наа ниме піліп аларға харасча, пірее нимеденер пілісті киречілеп аларға сағынча. Сурығлығ чоохтағларның коммуникативнай пөгіні — наа піліс, искіріг алары. Көзідімге: *Хайдаг сорол полган?* (Н.Доможаков); *Хайдар кірим?* (В.Кобяков); *Мының тігі хыринда палых көп, неке, я?* (В.Кобяков); *Кічіг аң кізі соонаң кірерчік*

не зе? (И.Костяков); *Хақан килер?* (Г.Топанов), *Ахтарға ырах сүрдір салды полар чи?* (Г.Топанов).

Сурығлығ чоохтағлар пасха чоохтағларнаң сурығлығ ўн хоостыра пасхалалчалар. Полған на искірігліг чоохтағны ўн улызынаң сурығлығ идібизерге чарир.

Сурығ сурығлығ даа сөстер чох тиксі чоохтағ пастыра көзіділче. Сурығлығ сөстер чох чоохтағлар искірігліг чоохтағлар чіли пүтчелер: Ағаң, ағачаң, пўўн піске пірее нима чоохтап пирерзің? (В.Кобяков) — мындағ чоохтағларда сурығны таныхтачаң оңдай ўн полча. Олаңай чоохта ударение кирек сөстің ударнай слогына түсче. Чоох хоостыра хайдағ сөс кирек полчатханын контекст хоостыра піліп алчабыс: ***Сірер*** мында тоғынчазар? ***Сірер мында*** тоғынчазар? ***Сірер мында тоғынчазар?***

Сурығлығ сөстіг чоохтағлар ікі оңдайнаң пүтчелер: с у р ы ғ л ы ғ с ө с т е р (лексико-грамматической оңдай) паза ў н п о л ы з и и н а ң. Сурығлығ сөстер улып, сурығлығ местоимениелер, сурығлығ наречиелер паза сурығлығ кизегестер киректелчелер. Сурығлығ местоимениелер паза наречиелер, сурығ таныхтап, олох туста чоохтағның член улып турчалар: *Кем килче? Нинче кізі? Хайдар син парчазың?* Сурығлығ кизегестер, сурығ таныхтап, олох туста кізінің көңнін паалапчалар (хайхасты, чігленісті, киртінминчеткенін паза ан. пасх.): *Сірер киртінминчезер бе? Андағ ла полар ба за? Че сынында андағ полбин парды ба хайдағ?* (В. Кобяков); *Мындазың ма, адай. Нөös синін кирегің?* (И.Топоев); *Ноо чирде чирлігің?* (фольк.).

Күстегліг чоохтағлар чоохтанчатхан кізінің хылынызының аймах-пасха өңнерін таныхтапча: чaxyғны, хығыртығны, чарадығны, сурынысты, чөпті паза аннан пасха. Мындағ чоохтағлар идерге хынчатхан, сағынчатхан действиелерні, явдениелерні таныхтапчалар: *Хызычаам, түрче тыстан, - сурынған мөнек ўн* (Н.Доможаков); *Поскон чачаң, міні амды Юрий тіп ададах. Кічігдегі адымны*

амды ундут саларга кирек (Г.Топанов); *Поскон, Тойман Хуча, аалчыларны апарыңар* (Г.Топанов).

Күстегліг чоохтағларны пүдірерінде киректелче:

а) күстегліг үн;

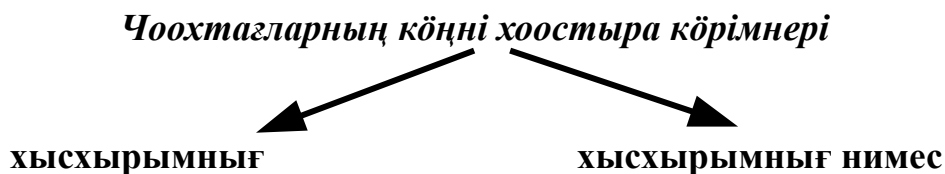
б) күстегліг наклонение формалары: *Чахсы чуртаңар, палаларым, - ол прайзына чоохтаан осхас пілдірді* (Г.Топанов); *Сағыс, сағыс, сағыстарым, амох миннең таразыңар* (Я.Тиспиреков); *Ат салам, тохтаңар!* (К.Нербышев);

в) сослагательнай наклонение формалары: *Андада кізідең кізі паза хорых чөрбесчк. Ханныг даа чабал андада чох поларчых* (Я.Тиспиреков);

г) иділістің іле нимес формаы: *Агаа теңмеске! - хысхырған хызычак. Тогысты тохтадарга!* (И.Топоев).

Олаңай чоохта иділіс чох күстегліг чоохтағлар киректелчелер: *Ибзер! - хысхырған уучам.* (Н.Тиников); *Тогысха! Алнынзар! Табырах!* Мындағ күстегліг чоохтағлар тузалары хоостыра көбізі экспрессивнай полчалар. Оларның хоостыра хайдағ-да чакығ, хығыртығ, күстег таныхталча. Олаңай чоохта междометиелер полызиинаң пүткен күстегліг чоохтағлар киректелчелер: *Ай-а-ай, хаамалар! - хойларынзар көріп, хыйғанах табыснаң хысхырыбысча* (В.Кобяков); *Эй, олғаннар! - хысхырча ирен* (С.Карачаков).

Күстегнің аймах-пасха өңнерін көзідерге кизегестер, междометиелер, модальной сөстер киректелчелер.

Хысхырымның чоохтағлар. Искірігліг, сурьғлығ паза күстегліг чоохтағлар пірееде көдіре үннең адалчалар. Ол оңдайнаң чоохтанчатхан кізінің чоохха хайии

көзіділче. Кізінің көңні пөзік үннең алай өнетін полызығлығ сөстер хоостыра таныхталчатса, чоохтағ хысхырымның полча.

Хысхырымның чоохтағлар чоохтанчатхан кізінің аймах-пасха көннiлерiн (өрініс, хайхас, тарыныс, хорғыс, таңнас паза ан. пасх.) таныхтапчалар: *Андағ ниме полбас!* - *ачырғанған Игорьь* (Г. Топ); Чыллар, чыллар! (А.Тюкпиеков); Аарлиим минің часхы тан, танычах! (А.Тюкпиеков); Тапсаба, хасхы адай! - ызырынған тіс өтірее сыылаан Пычон (А.Тюкпиеков); Ноға мині аңмарға одыртчаң! - хатығ тапсапча орыс кізі! (Н.Доможаков).

Хысхырымның чоохтағда удаа киректелчелер:

–кізінің аймах көңнін танытхапчатхан междометиелер (*ай! ой! ах! аккай! йо! а! о! пок! ух! э! эк! халах! хайран! хайрахан! худайымай! татай! сіле! хыыйт!* паза ан.пасх.): *Йо, палам, Тойна, Папус, Иванах!* (В.Шулбаева); *Хан-худайымай! Син ниме идерзің* (В.Шулбаева); *Эк, төлім!* (В.Шулбаева); *Ай-да Хызырай, ай-да хыс!* (В.Шулбаева); - *Поой!* - *үрүгізе халғаннар* (В.Шулбаева);

–местоимениелер (*хайдағ, андағ, нинче, хайдар*): *Хайдағ күчүгес полды ол!* (К.Нербышев); *Хайди полчаң ам!* - Айа чалбаанаң путтарын сабын чөрген ол (К.Нербышев);

–кизегестер: *Кізі бе пу — чох!* (К.Нербышев); *Хоох апсах па!* (К.Нербышев); *А чон чи!* (К.Нербышев); *Че, чох!* (К.Нербышев).

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларның өөн членнерін сиип салыңар. Олаңай паза хадыл чоохтағларны пасхалаңар.

2.

1. Күн тың ізітпинче, хазыңнар паза тиректер чалаастанча. 2. Хазыңнар паза тиректер көк түдүннең сүргенчелер. 3. Соохтар чағдааны істеніске хығырча. 4. Пора пулут күннi тулғабысхан, паза сыхтығ ах хар тигірдең түсче. 5. Тиин чапчаң,

күзен, тізең, аннаоң чапчаң. 6. Ағастар, ыдырбан харғаналар паза оттар постарының төлдерін оңның чуртат саларға маңзырапчалар.

2. Чоохтағларның пөгін хоостыра көрімдерін табыңар.

1. - Нимеденер чоохтастыңар? Аңнардаңар алай кізілерденер? Ноға кізілер пос постарын алахтырчалар? Көрчелер хара - тіпчелер ах. Хомай тіп сағынчалар, постары чахсы тіпчелер, істілерінең хырт көрчелер - тастыларынаң күлінерлер.

2. - Сын, ағаң синің улуғ аңчы полған. А пілчезің ме ноға? Тайғаа хынған. Тайға ипчі кізі осхас. Хын ағаа - ол сағаа паарсаснаң нандырар.

3. - Изен, изен! Хайдағ кирекнең чөрзің?

4. - Склад? Мағаа Анна Владимировнаны. Чоғыл? Хачан полар? Чох, мин анаң сығдырадарбын.

5. - Парбаңар, кран ахча.

- Ахса чи! Пурлух парбассар.

- Тарынмаңар, ізік ас полбаам. Мин аалдаң килгем.

- Аалдаң! Хайран позың, ізікке дее сыдабинчазың. Аннаңар даа краның ахча.

6. - Одыр пеер, Пикенович. Піс синзер азых чүрекнең... Сині улуғлап...

- Мині нимес, тайғаны улуғлаңар.

- Улуғлирбыс, Талнай Пикенович, улуғлирбыс. Холың пир. Киртінминчезің?

- Ноо киртінмес. Ир кізінің сөзі хар нимес хайыл парарға.

7. - Тайғазы чи, хайдағ сіліг. А-а, пісти, ағаа көре, хырина даа турбас.

- Позың турбассың. Пілігчі... Көргезің ме син сын тайғаны?
- Көргем.
- Хомай көрчезің. Параң, мин сағаа көзіт пирем. Параң! (В. Шул.).

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча ўгренчеткен студенттерге ўгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.